

НАЦІОТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ СУСПІЛЬНИХ КРИЗ В УКРАЇНІ

Досліджено зв'язок суспільних біфуркаційних криз в історії сучасної України (1990 – 1991 рр., 2004 – 2005 рр., від кінця 2013 року) з розвитком української нації як громадянської спільноти, що об'єднує людей різної етнічної та іншої належності. Виокремлено якісні характеристики сучасного українського соціуму, кількісна динаміка яких відображає динаміку розвитку української нації, це: а) важливість для людей державної незалежності країни; б) пріоритетність громадянства в структурі самоідентифікації дорослого населення; в) гордість за належність до спільноти громадян України; г) значущість почуття патріотизму як чинника суспільного єднання. З'ясовано зв'язок динаміки цих показників з процесом суверенізації України та загрозами державному суверенітету країни, її демократичному розвитку і територіальній цілісності. Обґрунтовано висновок, що розвиток української нації відбувається через вибір більшістю соціуму вектора єднання заради національно-державного суверенітету країни і захисту своєї громадянської гідності як альтернатив поведінці відмови від національно-державницьких цінностей і національно-громадянської самоповаги.

Ключові слова: українська нація, національно-громадянське самоусвідомлення, патріотизм, суверенізація, державна незалежність, ідентичності

Kotygorenko V. Nation-building potential of societal crises in Ukraine. *The paper examines correlation between societal bifurcation crises in the history of contemporary Ukraine (1990–1991, 2004–2005, from the end of 2013) and development of Ukrainian nation as a civil association which comprises individuals of various ethnic and other affiliations. The author determines and highlights the qualitative characteristics of contemporary Ukrainian societal community, the quantitative dynamics of which reflects the dynamics of Ukrainian nation's development: a) importance of the state independence for people;*

b) priority of citizenship in the structure of adults' self-identifications; c) pride in affiliation with the community of citizens of Ukraine; d) significance of the sense of patriotism as a factor of societal unity. The paper clarifies the relation of these indicators to the process of sovereignization of Ukraine and threats to national sovereignty, to its democratic development and territorial integrity. The author substantiates a conclusion that the development of the Ukrainian nation takes place due to the choice made by the majority of the societal community of the vector of unity for the sake of nation-state sovereignty and protection of their civil dignity as alternatives to the behaviour of the refusal of the national and state values and national-civic self-regard.

Key words: *Ukrainian nation, national-civic self-awareness, patriotism, sovereignization, state independence, identities*

Українська нація формувалася, безперестанно формується й змінюється в єдності й боротьбі протилежностей, через актуалізацію, посилення чи гармонізацію іманентних протиріч, через вияви, загострення, розв'язання або «заморожування» штучно сконструйованих чи спровокованих суперечностей. В основі цієї динаміки – відмінності людських особистісних і групових інтересів та цінностей і пов'язаних з ними ідентичностей – етнічних, культурних, мовних, релігійних, політичних і геополітичних, регіональних, соціальних, вікових та багатьох інших. Серед відображень цієї динаміки – наукові й широкі суспільні дискусії довкола питань: що то за феномен – українська нація, сформувалася вона чи ні, якщо сформувалася – то коли, які її перспективи і потенціал, чи відповідає цей потенціал суспільним викликам? З-серед українських науковців активну участь у цих дискусіях брали О. Антонюк, В. Горбатенко, В. Євтух, П. Кононенко, О. Картунов, А. Колодій, О. Копиленко, В. Котигоренко, І. Кресіна, В. Крисаченко, С. Кульчицький, І. Курас, Ю. Левенець, М. Литвин, О. Майборода, С. Макарчук, Л. Нагорна, Г. Нестеренко, М. Обушний, І. Оніщенко, М. Панчук, Ю. Римаренко, М. Рябчук, М. Скиба, В. Трощинський, Ю. Шемшученко, Л. Шкляр, М. Шульга та інші.

Як і всюди в світі, в Україні полеміка довкола питань, подібних до вищеозначених, набуває особливої гостроти в ситуаціях різких і

часто неочікуваних суспільних перемін. У таких ситуаціях нація часом проходить так звані точки біфуркації (від лат. *bifurkus* – роздвоєний), коли відбуваються події, що змінюють звичні і відносно врівноважені суспільні відносини на відносини кризові. Через суспільну кризу нація рано чи пізно повертається до стану врівноваженості й стабілізації. Однак параметри такого повернення неможливо безпомилково передбачити й описати. Їх можна тільки моделювати й прогнозувати на основі вивчення очевидних і латентних тенденцій соціальних відносин та поведінки соціальних суб'єктів – політичних лідерів, партій, національних центральних і місцевих влад, громадянського суспільства, міжнародних інституцій, іноземних держав та інших.

У процесі та після розпаду Радянського Союзу Україна й українська нація проходили точки біфуркації в 1990 – 1991 та 2004 – 2005 роках і проходять утретє – починаючи від кінця 2013 року. На кожному з цих відтинків часу українська нація обирала одну з двох альтернатив: або відмова від національно-державницьких цінностей і національно-громадянської самоповаги, або єднання заради національно-державного суверенітету країни і захисту своєї громадянської гідності.

Сучасна українська нація: терміни і реалії. Суспільні процеси кінця 1980-х – початку 1990-х років увійшли в історію як українське національне відродження, кульмінацією якого стало здобуття Україною державної незалежності. Саме тоді в науковій і публіцистичній літературі та практично-політичному дискурсі набуло популярності означення української нації як спільноти етнічних українців, що реалізувала своє право на самовизначення. Етнізоване тлумачення української нації закладене в термінах «титульний український етнос», «титульна українська нація», «українська етнічна нація». Два останні, якщо їх застосовувати до сучасної етнополітичної динаміки, є логічно не коректними. Адже оперування ними спонукає до визнання начебто наявності в Україні разом з «титульною» українською етнічною нацією ще якоїсь, теж української, але не титульної нації. Та й прикметник «титульності» не є достатньо коректним.

Звісно, далеко не всі прихильники етнізованого розуміння української нації погодяться з суто логічними аргументами. Можливо,

більш переконливими для них стануть результати моніторингових досліджень українського суспільства, які від 1992 року проводить Інститут соціології Національної академії наук України за репрезентативною щодо дорослого населення держави вибіркою. І навіть цими результатами можна було б зневажити, якби вони показували ситуацію на час проведення якогось одного чи двох-трьох або трохі більше масових опитувань. Тому що результати таких опитувань відбивають настрої, мотиви, оцінки та ті чи інші переваги респондентів саме на момент опрацювання ними анкет із запитаннями. А досвід показує, що в багатьох випадках відповіді можуть змінюватися, часом кардинально, залежно від зміни ситуації, умов життя, впливів інформаційного поля або що. Однак у разі багатократної повторюваності однієї й тієї ж відповіді на так само багатократно повторюване одне й те саме запитання йдеться не про випадковість. Йдеться про повторюваність випадку – тобто про тенденцію, тренд, закономірність – хай кожен обере термін, що йому до вподоби. Але, незалежно від термінологічних переваг, неспростовним є факт: упродовж 1992 – 2015 років на запитання «Ким Ви перш за все себе вважаєте?» із семи варіантів відповідь «Представником свого етносу, нації» обирали від 1,8 до 3,1 відсотка [1] (див. табл. 2).

Тож очевидно, що кожен, хто означає українську націю як передовсім або виключно етноукраїнську спільноту, мимоволі й усупереч власним переконанням обмежує її чисельність тими само 1,8 – 3,1 відсотками серед загалу громадян. А, вірогідно, й менше. Позаяк відбір респондентів відбувається з урахуванням поліетнічності населення країни. Для переважної більшості людей пріоритетними є інші варіанти самовизначення. Однак про це далі. Зараз – ще кілька слів про «титульність».

Найменування (або інакше: титул – від лат. *titulus* – напис) Української держави походить не від етноніма «українці», а від топоніма «Україна». Саме це відоме з прадавніх часів означення території а) визначило відмітність самонайменувань вітчизняних державних утворень першої половини ХХ століття (*Українська народна республіка, Західно-Українська народна республіка, Українська Держава, Українська Радянська соціалістична республіка, Карпатська Україна*), а відтак стало назвою сучасної держави – Україна і б) стало

етимологічним джерелом поступового поширення з кінця XIX століття самоназви «українці» серед етнічно спорідненого автохтонного населення відповідних територій.

Тільки в XX столітті етнонім «українці» утвердився остаточно: або повністю замінив інші загальні і локальні назви та самоназви, або став інтегральним щодо цих інших, поміж яких «руські», «русини», «руснаки», «малороси», «черкаси», «литвини», «поліщуки», «лемки», «гуцули», «бойки», «верховинці» та ін.

Тож означення українців «титульним етносом» буде коректним лише в тому сенсі, що від початку XX століття прадавній топонім «Україна»: а) незмінно обирався для титулування всіх новітніх державних утворень на відповідних територіях і б) сприяв утвердженню й поширенню етноніма «українці».

У процесі та після державної суверенізації сучасної України використання назви і самоназви «українці» в традиційному етнічному розумінні все частіше стало супроводжуватися її використанням ще й у розумінні цивільному – на означення й самоозначення (самоідентифікацію) громадян країни не тільки власне української, а й іншої етнічної належності (національності). Такій амбівалентності властиве внутрішнє протиріччя. Воно виявляється різними способами, зокрема, через: а) конфлікт, б) зняття або в) гармонізацію особами іншої, ніж українська, етнічної належності (національності) внутрішнього протиріччя між їх, з одного боку, самоототожненням зі «своею» етнічною групою, що має власну самоназву, і, з другого боку, визнанням своєї належності до спільноти громадян держави, найменування якої збігається з самоназвою її найчисленнішої етнічної групи.

Це протиріччя виявляється в індивідуальній і груповій свідомості та суспільній поведінці людей у ситуаціях, коли вони можуть і/або мусять робити певний соціальний вибір. Проглядаються щонайменше три сегменти такого вибору. *Сегмент перший*: прийняти або не прийняти факт, що саме український етнос історично виконує роль доцентрового соціального ядра громадянсько-політичної інтеграції поліетнічного населення Української держави, що постала внаслідок реалізації цим населенням права на державне самовизначення. *Сегмент другий*: реалізувати або відкинути право і можливість усвідомленої добровільної або вимушеної подвійної самоідентифікації – як українців за національністю у сенсі громадянства, і як осіб

певної національності в сенсі етнічного походження і належності. *Сегмент третій:* у певних випадках особи неукраїноетнічного походження або визначають себе українцями і в громадянському, і в етнокультурному аспектах, або ж наполягають на своїй відмінній від української етнічній ідентичності і сприймають громадянство України як цивільну належність, визначену обставинами їхнього життя всупереч особистісним громадянсько-політичним симпатіям і перевагам.

Пошук способів пом'якшення описаного протиріччя спонукає до запровадження в науковий і широкий суспільний дискурс термінів «українська політична нація» та «українська політична поліетнічна нація». Так визнавався факт спільної участі жителів України всіх національностей у процесах становлення й розвитку її державності, а також забезпечення державою України рівних прав усім своїм громадянам, незалежного від їх етнічного самоусвідомлення.

Проте навряд чи термін «нація» потребує якихось роз'яснювальних прикметників. У тому числі й тоді, коли цей термін застосовують до українських реалій та перспектив. Вищенаведені багатослівні конструкти («українська політична нація» та ін.) зручно вживати в наукових і публіцистичних працях та політичних деклараціях для виразнішого пояснення відповідних суспільних феноменів. Але ними недоречно обтяжувати вітчизняний політичний, а надто правовий дискурс. Тим більше, що в разі їх введення у цей дискурс треба шукати не стільки теоретичну, скільки політико-правову відповідь на чимало запитань. Зокрема, чи може бути нація не політичною, і якщо так, доведеться з'ясувати і пояснювати, що ж то за феномен «неполітична нація»? Чи є в Україні неполітична нація! І яка група українських громадян, у тому числі етнічна, уособлює «українську політичну націю», а яка – «українську неполітичну націю» або «українську етнічну націю», про яку вже йшлося, і т.п. То буде схоластика з потенціалом примноження й посилення і без того актуалізованих політичних та юридичних протиріч етнонаціональних відносин і нормативно-правових актів.

Ані Конституція України, ані будь-які інші чинні акти Української держави не етнізують терміна «українська нація». Якщо точніше, вони допускають подвійне його тлумачення. З одного боку – української нації в етнічному сенсі як спільноти осіб – «українців

за національністю», а з іншого – української нації як громадян країни всіх національностей, об'єднаних спільними цінностями та інтересами в спільноту, всередині якої зберігаються індивідуальні й групові ідентифікаційні відмінності: етнічні, культурні, мовні, регіональні, політичні та інші. Таке розуміння української нації допускає частина третя преамбули Конституції України. І таке само розуміння нації пропонує Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) 1735 (2006) від 26 січня 2006 року під назвою «Поняття «нація». Згідно з цією Рекомендацією державам-членам ПАРЄ належить привести свої конституції у відповідність з демократичними європейськими стандартами, що вимагають, аби кожна держава інтегрувала всіх своїх громадян, незалежно від їхнього етнокультурного походження, у складі єдиного громадянського багатокультурного утворення і припинила визначати себе виключно етнічною або виключно громадянською державою.

Відповідно до цієї Рекомендації і спираючись на текст преамбули Основного закону України, *терміни «українська нація» і «український народ» у вітчизняних науковому і практичному політико-правовому дискурсах варто трактувати як синоніми (в разі їх застосування до сучасних суспільних реалій)*. І означувати ними громадян країни всіх національностей (етнічних ідентичностей), які продовжують багатовікову історію українського державотворення і прагнуть розвивати й зміцнювати суверенну, демократичну, соціальну, правову Українську державу.

Переконливим аргументом на користь такого розуміння української нації і водночас показником стану її сформованості стали результати референдуму, що відбувся в Україні 1 грудня 1991 року.

Суверенізація України як результат національно-громадянського самоусвідомлення людей. Референдум розв'язав першу «біфуркаційну» кризу в сучасній українській історії: бути Україні в складі СРСР чи стати суверенною державою? Результати голосування дали не тільки ствердну відповідь більшості на це запитання, а й, по суті, окреслили кількісні загальнодержавні та регіональні параметри української нації на той час.

Таблиця 1

**Результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року
із запитанням у бюлетені:
«Чи підтримуєте Ви Акт проголошення незалежності України?»***

№ п/п	Автономна республіка, області і міста	Кількість громадян, які відповіли «Так, підтверджую»		Кількість громадян, які відповіли «Ні, не підтверджую»	
		абс.	%	абс.	%
1.	Кримська АРСР	561 498	54,19	437 505	42,22
2.	Вінницька	1 242 244	95,43	39 387	3,03
3.	Волинська	684 834	96,32	16 299	2,29
4.	Дніпропетровська	2 127 089	90,36	181 529	7,71
5.	Донецька	2 481 157	83,90	372 157	12,58
6.	Житомирська	950 976	95,06	35 798	3,58
7.	Закарпатська	657 678	92,59	31 891	4,49
8.	Запорізька	1 135 271	90,66	91 929	7,34
9.	Івано-Франківська	960 281	98,42	10 028	1,03
10.	Київська	1 202 773	95,52	36 086	2,87
11.	Кіровоградська	764 053	93,88	35 613	4,38
12.	Луганська	1 410 894	83,86	225 589	13,41
13.	Львівська	1 866 921	97,46	35 671	1,86
14.	Миколаївська	732 179	89,45	66 858	8,17
15.	Одеська	1 205 755	85,38	163 831	11,60
16.	Полтавська	1 145 639	94,93	44 308	3,67
17.	Рівненська	726 575	95,96	19 369	2,56
18.	Сумська	878 198	92,61	46 479	4,90
19.	Тернопільська	825 526	98,67	6 565	0,78
20.	Харківська	1 553 065	86,33	187 631	10,43
21.	Херсонська	679 451	90,13	54 248	7,20
22.	Хмельницька	1 019 813	96,30	27 743	2,62
23.	Черкаська	999 603	96,03	28 703	2,76
24.	Чернівецька	544 022	92,78	24 226	4,13
25.	Чернігівська	908 904	93,74	39 774	4,10
26.	м.Київ	1 428 001	92,88	81 246	5,28
27.	м.Севастополь	111 671	57,07	77 091	39,39
	Всього по Україні	28 804 071	90,32	2 417 554	7,58

*Відомість про результати Всеукраїнського референдуму, 1 грудня 1991 р. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 144. – Арк. 6. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/15r-V_Ref/index.php?11#photo

У референдумі взяли участь 31 891 742 особи – 84,18% дорослого населення України. З них 28 804 071 особа (90,32%) проголосували, відповівши «Так». Звісно, тоді, як це трапляється завжди й усюди, не голосували люди байдужі до політики й політичної участі. Щодо інших можна припустити, що голоси тих, хто не визначився або через якісь об'єктивні причини не брав участі в голосуванні, розподілилися б у тому самому співвідношенні, що й учасників референдуму. Підстави для такого припущення дають багаторічні соціологічні дослідження електоральної поведінки громадян. Тому можна впевнено стверджувати, що частка прихильників державної незалежності в Україні в цілому, в АР Крим, в областях та містах Києві і Севастополі набагато перевищувала частку етнічних українців поміж усіх, хто мав право голосу, бажання і можливість цим правом скористатися. Досить порівняти результати голосування з результатами перепису національного складу населення України 1989 року. Тоді особи, які визначили свою етнічну належність іншою, ніж власне українська, становили 27,3%; зокрема, росіянами назвалися 22,1% всіх жителів тогочасної Української РСР [2].

Отже, референдум засвідчив, що на початок 1990-х років державна незалежність стала спільною інтегративною національно-громадянською цінністю для понад 90 відсотків політично активного дорослого населення України всіх національностей. Регіональні відхилення від цього середнього по країні показника давали для проукраїнськи орієнтованої частини посадовців, політикуму і громадянського суспільства, а також для їх опонентів достовірне знання про загальні та територіальні кількісні характеристики державно-політичних переваг і національно-громадянського самоусвідомлення людей.

Наскільки ефективно прихильники й опоненти державно-української суверенності скористалися цим знанням у своїх політичних та інших цілях, показали подальша їх електоральна та інша суспільно-політична поведінка і її результати. Перші з названих, як правило, декларували прихильність і закликали до зміцнення державної незалежності, а частина з них – ще й до європейської інтеграції країни, другі – прямо або опосередковано виявляли й намагалися реалізувати зацікавленість в об'єднанні з Росією та іншими пострадянськими країнами, влада яких орієнтувалася на інтеграцію з РФ.

Постреферендумний розвиток української нації відбувався як процес суперечливий, хвилюподібний і регіонально нерівномірний. Ці його особливості засвідчують

- зміни в ставленні громадян до державної незалежності України та чинники цих змін, а також

- динаміка кількісних показників громадянської самоідентифікації дорослого населення країни.

Від 1992 року їх вивчають науковці.

Зміни в ставленні громадян до державної незалежності України як індикатор динаміки української нації. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) у 1992–1993 роках опитував респондентів за репрезентативною для всього дорослого населення вибіркою, як би вони проголосували, якби референдум щодо проголошення державної незалежності України відбувався під час опитування. Надалі – від 1994 року – ставлення населення до державної незалежності України з'ясувалося за результатами розподілу відповідей на запитання, «якими б Ви бажали бачити взаємовідносини з Росією?» з трьома варіантами відповіді: «Україна і Росія мають об'єднатися в одну державу», «Вони мають бути як з іншими державами: із закритими кордонами, візами, митницями», «Україна і Росія мають бути незалежними, але дружніми державами: з відкритими кордонами, без віз та митниць». Такі варіанти вибору давали можливість висловитися за незалежність України як тим, хто бажає щонайповнішого відмежування України від Росії, так і прихильникам збереження з нею близьких відносин.

Зміни частки прихильників державної незалежності за роками опитування представлено на рис. 1.

Водночас вивчався зв'язок динаміки ставлення українських громадян до державної незалежності зі змінами економічної ситуації та з випадками військових акцій і агресивної політики кремлівської влади. Уявлення про останній аспект можна скласти за інформацією на рис 2.

ІНДІКАТОР ім. І.Ф. Кураса НАН України

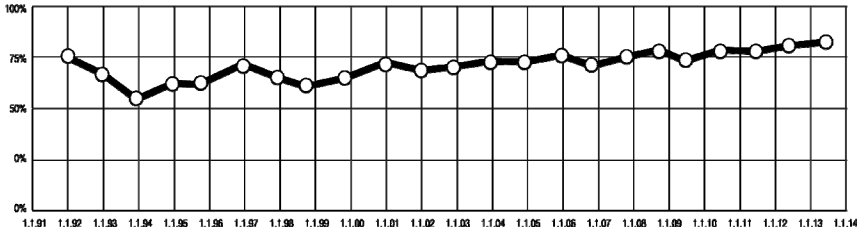

Рис. 1. Динаміка середньорічної чисельності прихильників незалежності України з грудня 1991 до кінця 2013 року (у відсотках від дорослого населення за даними КМІС)

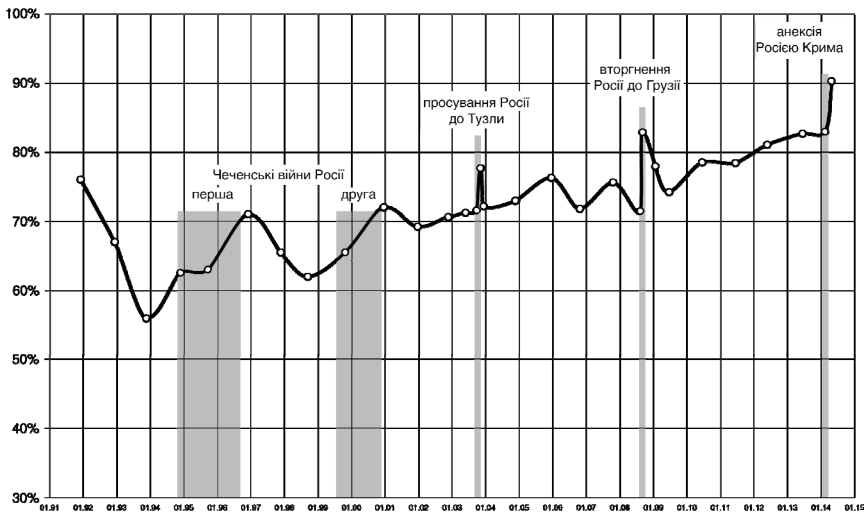

Рис. 2. Динаміка підтримки незалежності України у 2003-2008 та на початку 2014 року на тлі динаміки її середньорічної підтримки у 1992-2013 роках (відсоток прихильників незалежності серед дорослого населення України)

Відтак було зроблено висновки:

1. Переважною тенденцією у перших десятиліттях незалежності є зростання національної цінності державного суверенітету завдяки поширенню прихильності до нього населення та укріплення стабільності цього процесу через зменшення його мінливості.

2. На зміни в часі підтримки населенням державного суверенітету України протягом перших двох десятиліть незалежності значною мірою впливали зміни доходів найбіднішого квантиля населення та (принаймні протягом другого десятиліття) зміни чисельності сімей середнього рівня споживчих спроможностей, а обернено впливали зміни чисельності сімей найнижчого рівня споживчих спроможностей.

3. Певний внесок у поступове зростання підтримки державного суверенітету час від часу надавали очевидно не вмотивовані економічно короткотермінові стрімкі зростання його підтримки, що відбувалися під час воєвничих акцій з боку Росії [3].

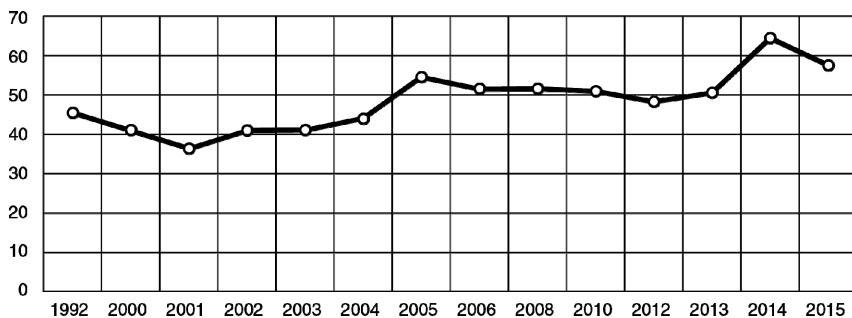

Рис. 3. Динаміка пріоритетності громадянської самоідентифікації дорослого населення України (відсотки відповідей у 1992–2015 рр. на запитання «Ким Ви себе перш за все вважаєте» – «Громадянином України» (у відсотках від дорослого населення, виконано за даними Інституту соціології НАН України)

У травні 2015 року кількість громадян України, що є прихильниками її державної незалежності, становила 91 відсоток [4]. Цей та інші результати проведеного КМІСом опитування 2022 респондентів репрезентативні щодо всієї країни, крім непідконтрольних місцевостей Луганської області та Криму, де опитування на проводилося. Якщо порівняти відповіді на ті самі запитання в травні 2013 року (за державну незалежність України тоді висловилися 80 відсотків респондентів з опитаних 2030), побачимо, що сталося не тільки понад десятивідсоткове збільшення величини названого показника. Ще показовішою є зміна співвідношення його складових – ставлення

українців до того, якими мають бути відносини незалежної України і РФ (див. рис. 3). У травні 2013 року 11 відсотків опитаних підтримали закритість кордонів, візовий режим та митниці в українсько-російських відносинах; 69 відсотків були прихильниками відкритості міждержавного кордону без віз та митниць. Через два роки – в травні 2015 року – відповідні показники становили 45 і 46 відсотків (див. гістограму 1).

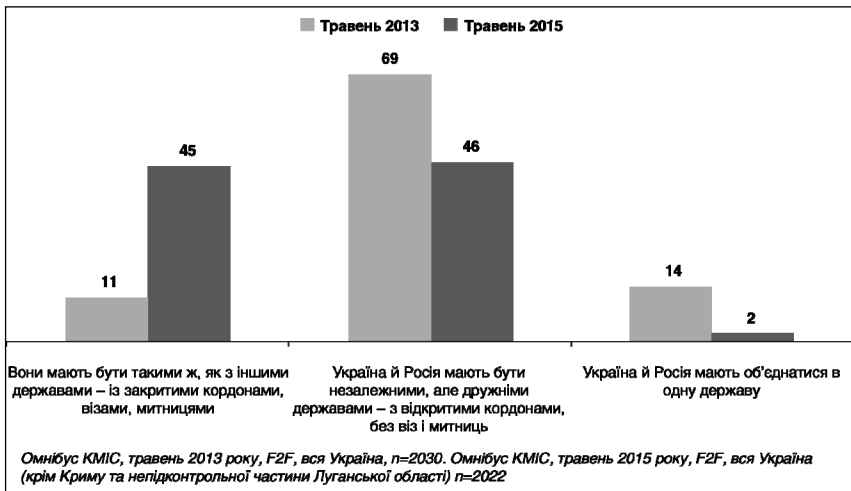
Отже, після анексії Росією Криму та її збройної агресії щодо Донбасу за відносини України з РФ з закритими кордонами, візами й митницями висловилися на 34 відсотки більше українців, ніж у 2013 році. А кількість прихильників державної незалежності, які воліють дружніх відносин з РФ з відкритими кордонами без віз та митниць, стала на 23 відсотки меншою.

Гістограма 1.

СТАВЛЕННЯ ДОРОСЛОГО НАСЕЛЕННЯ ДО ВІДНОСИН УКРАЇНИ І РОСІЇ

Відповіді на запитання:

«Якими б Ви хотіли бачити відносини України з Росією?» (%)*

*Українське суспільство (травень 2015) / КМІС [Електронний ре-сурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=529&page=4>

У травні 2015 року порівняно з травнем 2013 року різко зменшилася частка прихильників об'єднання України і Росії в одну державу як у країні в цілому, так і в її регіонах* : у Центрі – від 8 відсотків до 1, на Заході – від 3 до 1, на Півдні – від 20 до 2, на Сході – від 28 до 6 відсотків (не опитували жителів Луганщини у місцевостях, підконтрольних так званій «ЛНР»). Зі зрозумілих причин 2015 року КМІС не вивчав бачення кримчанами перспективи українсько-російських відносин. Але важливо мати на увазі той факт, що менше ніж за рік до кримського псевдореферендуму і анексії Кримської автономії Росією – в травні 2013 року – менше чверті опитаних КМІСом респондентів з Криму (24 відсотки) дали ствердну відповідь на запитання про бажаність об'єднання України і РФ в одну державу (див. : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=529&page=4>).

Динаміка кількісних показників громадянської самоідентифікації дорослого населення країни як індикатор розвитку і стану сформованості сучасної української нації. Вже йшлося про те, що Інститут соціології НАН України від 1992 року реалізує програму моніторингових досліджень українського суспільства. В її рамках вивчають і самоідентифікації дорослого населення країни. В *Таблиці 2* представлена двадцятидвохлітня динаміка розподілу відповідей на запитання, «Ким Ви себе передусім вважаєте?». Найбільша частка респондентів традиційно обирає відповідь: «Громадянином України».

Прикметно, що тенденції кількісних змін показника пріоритетності громадянської самоідентифікації подібні з тенденцією змін ставлення до державної незалежності України.

* Українські соціологічні служби, зокрема ті, результати роботи яких використано в цьому тексті, реалізуючи дослідницькі проекти групують адміністративно-територіальні одиниці України в такі макрорегіони: *Центр* – Київ, Київська, Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Черкаська та Чернігівська області; *Захід* – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька та Чернівецька області; *Південь* – Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області та АР Крим; *Схід* – Донецька, Луганська та Харківська області. Останніми роками зі Східного регіону в низці випадків виокремлюють дві області Донбасу, а в них території, де зберігається можливість проводити опитування, та вилучають АР Крим через неможливість досліджувати там ситуацію внаслідок окупації автономії Російською Федерацією.

Таблиця 2

Динаміка самоідентифікації дорослого населення України, у %*

Ким Ви себе передусім вважаєте?

	1992	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
1. Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24.0	31.3	30,2	31.6	32,3	30.5	24.6	27.7	24.5	27.2	29.8	28.6	16.1	23.0
2. Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6.8	6.9	8,6	5.9	4,8	6.7	6.4	6.6	9.3	6.6	7.6	7.8	8.0	6.4
3. Громадянином України	45.6	41.0	34,6	41.0	41,1	44.2	54.6	51.6	51.7	51.2	48.4	50.6	64.6	57.5
4. Представником свого етносу, нації	-	-	-	3.0	2,5	3.1	2.1	1.8	2.6	3.1	1.8	2.0	2.1	3.1
5. Громадянином колишнього Радянського Союзу	12.7	12.2	17,8	12.7	13,1	10.7	8.1	7.3	9.0	6.9	8.4	6.6	5.5	3.9
6. Громадянином Європи	3.8	2.8	2,8	0.7	0,5	0.7	0.8	1.3	0.4	0.9	1.2	1.2	1.1	1.3
7. Громадянином світу	6.4	5.6	5,7	2.7	3,6	2.4	2.5	2.9	1.7	3.1	2.4	2.4	2.1	4.2
8. Інше	-	-	-	1.6	2,0	1.4	1.0	0.7	0.6	0.8	0.3	0.6	0.5	0.6
9. Не відповіли	0.6	0.2	0,3	0.8	0,2	0.2	0.1	0.1	0.1	0.3	0.1	0.2	16.1	23.0

*Відповіді на запитання за роками, у відсотках від дорослого населення, за даними Інституту соціології НАН України.

Цю подібність легко простежити, порівнявши коливання ліній на рис. 1 і рис. 3: певне падіння після референдуму 1991 року; невеликий підйом і зменшення амплітуди на початок 2000-х років; помітне зростання у 2005 – 2006 роках, потім – незначний спад і відносно рівна динаміка з невеликими відхиленнями; стрімке піднесення наприкінці 2013 – в 2014 роках.

Невелике розходження сталося в 2015 році, коли пріоритетність громадянської самоідентифікації дещо зменшилася, а важливість державної незалежності збереглася, фактично, на тому самому рівні, що й у 2014 році. Це розходження може бути результатом різності часу опитування або відмінностей доступності для інтерв'юєрів від Інституту соціології та КМІСу до респондентів, що живуть на Донбасі. Але найвірогідніше, що відмінності відбивають наростаюче розчарування українців постмайданівською владою та результатами її роботи за одночасного усвідомлення людьми значущості збереження й захисту державного суверенітету країни.

Подібна динаміка, як свідчать показники табл. 2 і лінії на тих самих рис. 1 і рис. 3, мала місце під час кризової ситуації 2004 – 2005 років і після неї. Перший Майдан як мирний переможний протест проти масових фальсифікацій на президентських виборах стимулював зростання національно-громадянського самоусвідомлення людей. Але їхні надії на ефективність нової влади не виправдалися. Відтак зменшилися й кількісні показники громадянської самоідентифікації. Тим не менш, вони стабілізувалися на 10 відсотків вищому рівні, ніж до Майдану.

Тобто, з другої в історії незалежної України біфуркаційної кризи (2004 – 2005 роки) українська нація вийшла, збільшивши свій громадянський потенціал. Цей потенціал був реалізований і примножений через 10 років потому. Майдан кінця 2013 – початку 2014 років, спершу названий Євромайданом, переріс у справжню Революцію Гідності. Так її учасники і сучасники назвали радикалізацію суспільної свідомості та масові протести проти свавілля й безчинств влади та неправомірного застосування нею сили проти протестувальників. Загинули сотні людей. Змінились очільники владних структур. Росія окупувала Крим, спровокувала, організувала і стала безпосереднім учасником збройного конфлікту – війни на Донбасі. В цій ситуації патріотичне піднесення, добровольчі батальйони, активізація громадянського суспільства, в тому числі масовий волонтерський рух,

самообілізація цивільного населення, відновлення й оновлення Збройних Сил за безпосередньої участі суспільства стали чинниками й виявом зростання громадянського самоусвідомлення українців усіх національностей й усіх соціальних верств та їх консолідації як нації. У 2014 році ідентифікували себе передусім громадянами України понад 64 відсотки людей. Проте вже через рік цей показник зменшився. Однак зменшився до рівня на 7 відсотків вищого, ніж у середині 2013 року. Динаміка і очевидні причини цього подібні тим, що й після Майдану 2004 – 2005 років.

Упродовж 2015 року соціологічні служби, що опитували доросле населення, фіксували неухильне збільшення частки тих, хто не довіряє владі та її керівникам, вважає, що в Україні зростають корупція, бідність і безробіття, підвищуються ціни і наростають економічні проблеми, а країна в цілому розвивається в неправильному напрямі [5]. Однак негативні оцінки роботи влади й розчарування нею не блокували національно-громадянського солідаризму в суспільстві. Цей потенціал помітно виріс, засвідчивши прискорення кількісно-якісного розвитку української нації. Підстави для такого висновку дає лінія рис. 4, виконаного за зведеними відомостями моніторингу громадської думки від Інституту соціології НАН України в частині відповідей на запитання, «Якою мірою Ви пишаєтеся тим, що є громадянином України» (див. табл. 3).

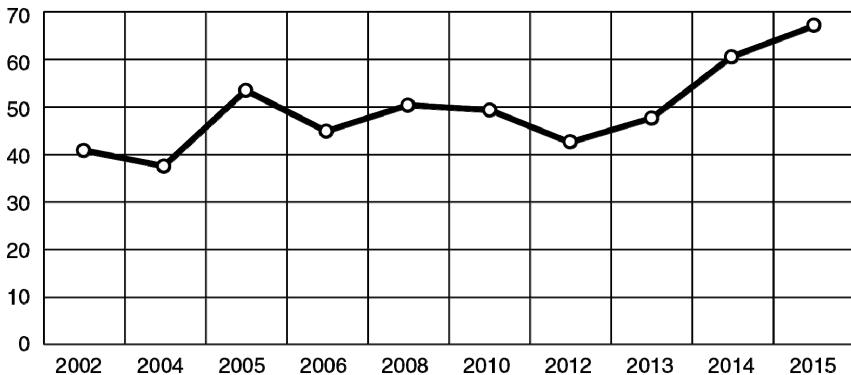

Рис. 4. Динаміка чисельності осіб серед дорослого населення, які дуже пишаються і скоріше пишаються тим, що є громадянами України, за роками (у відсотках від дорослого населення, виконано за даними Інституту соціології НАНУ)

Таблиця 3

**ЕМОЦІЙНЕ СТАВЛЕННЯ ДОРОСЛОГО НАСЕЛЕННЯ
ДО УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА***

**Якою мірою Ви пишастесь чи не пишастесь тим,
що є громадянином України?**

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
Зовсім не пишастоя	6.6	8.9	5.2	7.1	7.5	7.2	7.9	9.3	5.1	5.0
Скоріше не пишастоя	11.5	15.8	9.7	12.5	11.4	11.9	14.1	15.5	6.0	8.5
Скоріше пишастоя	30.9	30.0	38.4	33.2	36.6	38.4	35.0	38.1	36.8	50.2
Дуже пишастоя	10.1	7.7	15.3	11.9	13.9	11.1	7.7	9.6	23.9	17.1
Важко сказати	40.9	37.7	31.4	35.2	30.5	31.4	35.3	27.5	28.2	19.2

**За даними Інституту соціології НАН України, за роками, у відсотках від дорослого населення.*

Цей самий моніторинг засвідчив посилення патріотизму як чинника національно-громадянського єднання. Патріотичні почуття – це головне, що, на думку населення, об’єднує людей в українському суспільстві, причому значення цього чинника стрімко зросло: у 2013 році на нього вказали 8%, у 2015 році – 41% респондентів. Як і значущість державної незалежності та пріоритетність громадянської самоідентифікації (див. табл. 4), важливість патріотичних почуттів є різною для жителів різних регіонів країни. На Заході це 46,4%, у Центральному регіоні – 42,9%, Південному – 39,1%, Східному – 44, 2%, на Донбасі – 17,5 % [6]. Така вражаюча розбіжність у настроях жителів Донбасу порівняно з усією країною та її іншими регіонами не є наслідком лише сучасних катаклізмів. Його причини в історії краю – як давній, так і сучасній [7].

**Регіональний розподіл самоідентифікацій
дорослого населення України в 2015 році, у %**

Ким Ви себе передусім вважаєте?

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	19.2	20.0	36.8	24.0	24.7
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	3.7	3.7	5.7	7.9	20.5
Громадянином України	65.1	63.9	45.1	53.8	38.6
Представником свого етносу, нації	3.2	3.5	2.1	3.0	2.4
Громадянином колишнього Радянського Союзу	1.1	3.2	5.7	6.2	5.4
Громадянином Європи	2.1	1.4	0.5	1.2	0.6
Громадянином світу	4.3	3.7	4.1	4.0	7.2
Інше	1.3	0.8	0.0	0.0	0.6

**Відповіді на запитання, у відсотках від дорослого населення регіонів, за даними Інституту соціології НАН України.*

В описаних та інших регіональних відмінностях немає неочікуваного. Їх давно фіксують, аналізують і описують науковці. Результати дослідження «До Дня Незалежності: що українці думають про Україну» не лише вкотре нагадали про них, а й виявили нові аспекти їх специфіки. Водночас ці результати ще раз актуалізували значимість для державної влади, політичних утворень і структур місцевого самоврядування та громадянського суспільства діяти так, щоб мінімізувати і толерантно регулювати міжрегіональні протиріччя, зумовлені відмінностями самоідентифікацій, історичного досвіду, історичної пам'яті та геополітичних переваг населення, особливостями мовного і культурного простору, нерівномірністю економічного, соціального,

політичного та іншого розвитку територій. Тільки так можна забезпечити їхнє успішне спільне майбутнє, щоб надія людей щодо цього майбутнього не згасала, як це сталося в 2015 році, порівняно з 2014 роком (44,1% проти 48,8%) [6].

Висновки. Суспільні кризи розвитку України від початку 1990-х років стимулювали й прискорювали процес творення української нації як громадянської спільноти, що об'єднує людей різної етнічної та іншої належності. Це засвідчує кількісна динаміка якісних характеристик сучасного українського соціуму, таких як: а) важливість для людей державної незалежності країни; б) пріоритетність громадянства в структурі самоідентифікацій дорослого населення; в) гордість за належність до спільноти громадян України; г) значущість почуття патріотизму як чинника суспільного єднання. За своєю суттю ці характеристики є політичними і гуманітарними цінностями, що об'єднують людей.

Кількісні показники процесу поширення означених цінностей серед населення країни і її регіонів вочевидноють параметри якісно-кількісного розвитку української нації як інтегрованого й інтегруючого ядра українського соціуму. Ці параметри суттєво збільшувалися в періоди криз, коли найсвідоміша й найактивніша частина суспільства консолідувалася для відвернення та подолання внутрішніх і зовнішніх загроз державності та громадянській гідності людей. Ці параметри зменшувалися в посткризові часи через невідповідність суспільним інтересам і очікуванням діяльності державних інституцій і посадовців та поведінки груп правлячого класу країни. Останні мало опікувалися реальними проблемами країни та її громадян. Вони більше переймалися укріпленням своїх позицій для досягнення особистісних і корпоративних цілей, в тому числі методами штучного загострення суспільних протиріч за принципом: розділяй і володарюй.

Очевидно, що перспектива позитивного якісно-кількісного розвитку української нації залежатиме від здатності громадянського суспільства до потужнішої самоорганізації, зокрема, для впливу на владу і контролю за владою. Ця перспектива прямо пов'язана зі здатністю держави, її інституцій і посадовців, а також інших суспільних суб'єктів реалізовувати політику досягнення миру й відновлення українського суверенітету на всій території країни, забезпечення

загальнонаціональних інтересів та культивування й поширення інтегративних загальнонаціональних соціальних і культурних цінностей як інтегративних щодо специфічних особистісних і групових інтересів та цінностей людей, чия поведінка не суперечить українському законодавству та загальнолюдським моральним імперативам.

Така політика має поширюватися на все українське населення, включно з жителями окупованого Криму, а також Донбасу – тими його територіями, де забезпечено державний суверенітет України, і тими місцевостями, які тимчасово контролюють підкремлівські терористичні організації «ДНР –ЛНР». Щодо цих територій якнайшвидше має бути сформовано ефективні механізми системного інформування їх населення про ситуацію в Україні і світі, про суть і цілі російській агресії та способи її зупинення і подолання наслідків. Якнайшвидше має бути розроблено й реалізовано систему постійно діючих економічних, гуманітарних та юридичних програм соціального і правового захисту людей на окупованих і прилеглих територіях. А в Україні в цілому важливо здійснити ефективні реформи в усіх секторах національної безпеки, в економіці та інших сферах. Серед них ті, що мають забезпечити блокування корупції та покарання винних у корупційних злочинах, верховенство права, формування й прискорений розвиток сучасного виробництва, піднесення добробуту людей, подолання регіональних відмінностей в умовах задоволення громадянами їх соціально-економічних, політичних, культурних, мовних, релігійних та інших інтересів і потреб, сприяння розвитку всіх етнонаціональних і регіональних складових української культури, консолідацію громадян всіх національностей довкола цінностей розвитку України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави.

1. Тут і далі в тексті, в таблицях і на рисунках результати досліджень Інституту соціології НАН України представлено за джерелами: Українське суспільство 1992 – 2006. Соціологічний моніторинг. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 485; Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Випуск 1(15). – К. : Інститут соціології НАН України, 2015. – С. 16; Дня Незалежності: що українці думають про Україну / Загальнонаціональне

опитування населення України, проведене Інститутом соціології НАН України у співпраці з Благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива» з 26 червня по 18 липня 2015 року за квотною вибіркою (1802 особи, похибка вибірки не перевищує 2,3%), що представляє доросле населення України (від 18 років) всіх областей України (крім АР Крим та окупованих територій Донецької та Луганської областей) [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/do-dnya-nezalezhnosti-shcho-ukraintsi-dumayut-pro-ukrainu>

2. Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К. : Держкомстат України, 2003. – С. 14 – 15.

3. Ці висновки та відомості про результати опитування, представлені на Рис. 1 та Рис. 2, подано за публікацією: Хмелько В.Є. Динаміка підтримки населенням суверенітету України у перших десятиліттях її державної незалежності (1991 – 2014 роки) // Наукові записки НаУКМА. Том 161, Соціологічні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2014. – С. 3 – 9.

4. Тут і далі в тексті, в таблицях, на рисунках та гістограмах результати досліджень КМІС представлено за джерелом: Українське суспільство (травень 2015). Незалежність України [Електронний ресурс]// Київський міжнародний інститут соціології. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=529&page=4>

5. Див., зокрема, результати репрезентативного (1558 респондентів) щодо всієї України (за винятком Донбасу і Криму) масового опитування, організованого IFES у вересні 2015 року коштом Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) та виконаного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) квотною вибіркою [Електронний ресурс] // Два роки після Майдану: українці підтримують демократію, але розчаровані невинуватими очікуваннями. – Режим доступу: http://www.ifes.org/sites/default/files/ifes_public_opinion_in_ukraine_sept_2015_data_slides_ukr_final.pdf

6. До Дня Незалежності: що українці думають про Україну / Загальнонаціональне опитування населення України, проведене Інститутом соціології НАН України у співпраці з Благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива» з 26 червня по 18 липня 2015 року за квотною вибіркою (1802 особи, похибка вибірки не перевищує 2,3%), що представляє доросле населення України (від 18 років) всіх областей України (крім АР Крим та окупованих територій Донецької та Луганської областей) [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/do-dnya-nezalezhnosti-shcho-ukraintsi-dumayut-pro-ukrainu>

7. Див. про це книгу: Донбас в етнополітичному вимірі / Авт.кол. : В. Котигоренко (керівник) та ін. – К. : ППІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – 584 с.